

ROMSICS IGNÁC

KÖZÉP- ÉS/VAGY KELET-EURÓPA?

Egy definíciós vita, és ami mögötte van

■ A földrészeknek s a földrészeken belüli makro- és mikrorégióknak általában egy, esetleg két nevük van. Az a nagyrégió viszont, amely északon a nyugatra és keletre egyaránt nyitott Lengyel Alföldből, középen a Kárpátok övezte Duna-medencéből és a hozzá csatlakozó cseh, morva és osztrák medencékből, valamint dombságokból, délen pedig a Balkán-félsziget magas hegyvonulataiból áll, s amelyet északon a Balti-tenger, délen pedig az Adriai-, Földközi-, Égei- és a Fekete-tenger határol, legalább fél tucat néven ismert. Hívták és hívják Közép-Európának, Kelet-Európának, Északkelet- és Délkelet-Európának, Közép-Kelet- és Kelet-Közép-Európának, s mindezek mellett Köztes-Európának is.

A fogalmaknak ez a kavalkádja nem olyan régi, mint gondolnánk. A Kr. utáni 5–6. évszázadig Európa egyet jelentett a mediterrán világgal, előbb a görög városállamokkal és befolyási övezeteikkel, később a Római Birodalom magterületeivel. Ezekről északra már nem Európa, hanem a Barbaricum terült el. A történetírás atyjaként tisztelt Hérodotosz, aki az elsők között használta a fogalmat, Angliát ugyan már Európa részének tekintette, de az Alpoktól északra fekvő területeket még nem. A Kr. u. 1. évszázadtól a térségünkön belüli civilizációs választóvonal nagyjából a Duna vonalát követte, bár mintegy 150 évre az attól északra fekvő Erdély is római provincia lett.

A Nyugatrómai Birodalom 476-os bukása után a fogalom átértelmeződött. Bár a Keleten kialakult Bizánci Birodalom is Róma örökösének gondolta magát, Európával a frank birodalmat azonosították. Isidorus Pacensis, 8. századi ibériai krónikás Martell Károly 732. évi győzelmét a mai Franciaországba beözönlő arabok felett már az „európaiak” fegyvertényeként írta le. Unokáját, Nagy Károlyt pedig *pater Europae*-ként, vagyis Európa atyjaként, országát pedig *regnum Europae*-ként, vagyis Európa királyságaként említik a források.

Miután Nagy Károly birodalma a 9. század második felében felbomlott, s a nyugati kereszténység északon Skandináviáig, keleten pedig a lengyel, cseh, magyar területéig tolta ki határát, az Európa-fogalom részben kibővült, részben megjelentek mellette a kereszténységre és a latin nyelvű kultúrára utaló rokon értelmű elnevezések. Ilyen volt a *respublica Christiana* (keresztény univerzalitás), *orbis Christianus* (keresztény világ) vagy egyszerűen a *Latinitas*, vagyis latin világ. Európát és ezeket a fogalmakat többnyire szinonimaként használták. Így járt el Szent Columbán ír szerzetes, amikor a pápát már a 7. században „Egész Európa összes egyháza szépséges fejének” nevezte, és később, a 15. században II. Pius pápa (1458–1464), amikor Bizánc 1453-as esete után „európai” összefogást sürgetett az Oszmán Birodalom ellen a

Respublica Christiana megvédése érdekében. Előtte és utána pedig a kor szellemóriásai közül Dante és Petrarca, Machiavelli, Montaigne és Pascal.¹

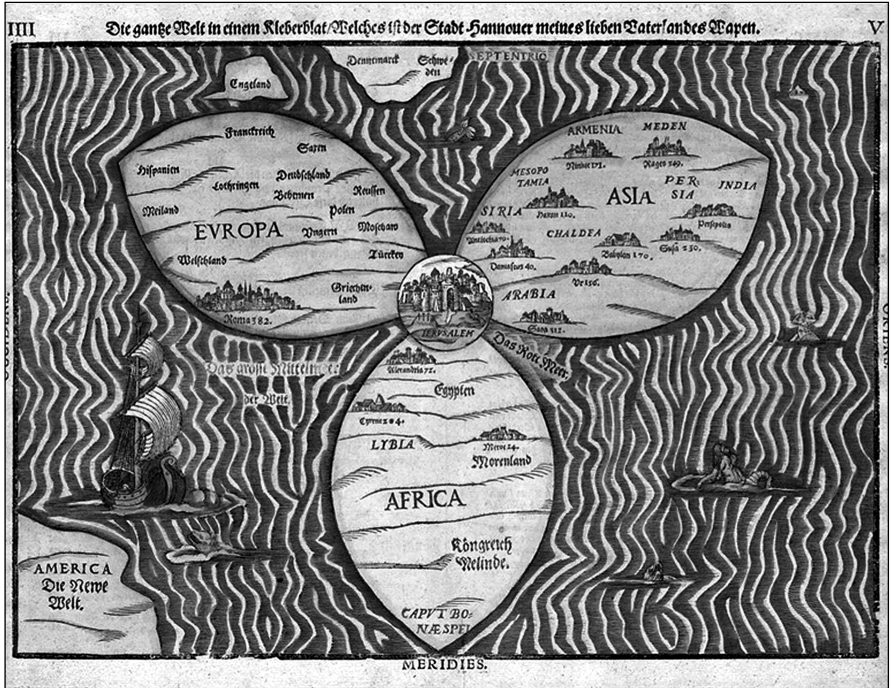
A keresztény Európán belüli régiók megkülönböztetése a 13–14. században bukkant fel először. A Nyugat-Európa fogalmat a párizsi egyetemen filozófiát és teológiát tanító Jacques de Vitry használta először *Historia occidentalis* című, 1220 körül keletkezett munkájában, amelyben a Sorbonne-on megforduló angol, normann, breton, burgundiai, lombardiai, római és német diákokat jellemezte. A Kelet-Európa fogalom pedig egy név szerint ismeretlen francia domonkos szerzetes *Descriptio Europae Orientalis* című 1308-as „útleírásában” jelent meg elsőként. Az országok ismertetése ebben Görögországgal kezdődött, majd Szerbiával, Bulgáriával, Oroszországgal, Albániával és Magyarországgal folytatódott, s a sort Lengyelország és Csehország zárta.

Európa nyugati és keleti felének a megkülönböztetése eleinte nem utalt a közöttük kezdettől meglévő fejlettségbeli különbségekre. Az említett 1308-as leírás a Magyar Királyságot természeti kincsekben, élelmiszerekben nagyon gazdag és a „világ legnagyobb országainak egyikeként” jellemezte.² Aeneas Sylvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa 1490-es *De Europa* című munkájában pedig nemcsak Magyarországgal kezdte a kontinens országainak bemutatását, hanem neki szentelte a leghosszabb szöveget is. A királyság jelentőségéről értekezve megállapította, hogy „a magyar nemzet hatalma sokkal meszszebb terjed ki, mint maga Magyarország”.³

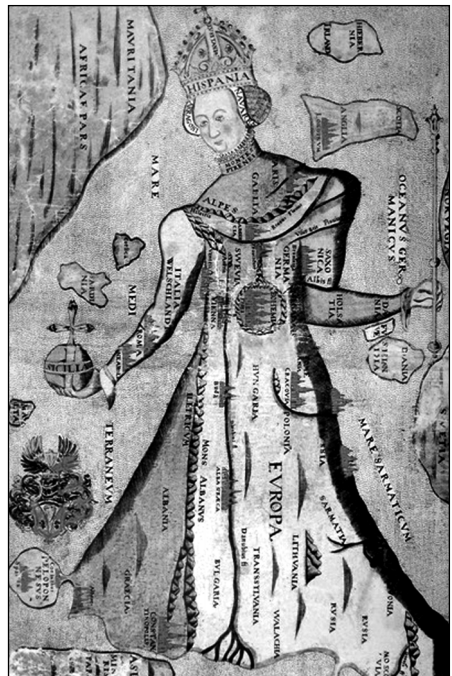
Úgy tűnik, hogy a két fogalom nemcsak égtájakra, hanem civilizációs különbségekre is utaló használata a 16–17. század korszakos jelentőségű változásai következtében kezdett meghonosodni. A nagy földrajzi felfedezések és ezek előnyös gazdasági-társadalmi következményei az atlanti partvidéken egyfelől, az oszmán terjeszkedés és uralom okozta pusztítás Európa keleti régióiban másfelől markánsabbá és ezáltal láthatóbbá tették az addig is meglévő másságot. Az egyik angol utazó 1669–1670-es benyomásai jól tükrözik ezeket a különbségeket. Bécs felől Magyarországra érkezvén – olvasható Edward Brown feljegyzéseiben – az ember „azt hiszi, hogy más világba érkezett, ugyanis Győrön és Komáromon túl már minden különbözik és elüt a nyugati országoktól. Innen kezdve már nem látunk többé haját, kézelőket, kalapot, kesztyűt, ágyat; itt már nem isznak sört és a miénktől teljesen eltérő rendkívüli ruházatot, szokásokat és életmódot találunk”.⁴ Az utazók benyomásai számos egzakt adattal támaszthatók alá. Ilyen a városiasodás mértéke, az egyetemek, nyomdák és operák gyakorisága vagy a különböző művészeti stílusok, így például a barokk építészeti emlékek elterjedése.

A gazdasági, társadalmi és kulturális különbségekhez járult a reformáció, és ennek következtében az addig egységes nyugati kereszténység kettéhasadása, valamint a keresztény univerzalizmust és szolidaritást felváltó állami partikularizmus és érdekérvényesítés mindenek fölé helyezése. A 17. század végétől politikai és ideológia szempontból Európa többé nem egy közös hit által összetartott államok közösségét, hanem egymással rivalizáló és egyre inkább szekularizálódó államok szövetségeit jelentette. A spanyol örökösödési háborút lezáró 1714-es utrechti békében ugyan még szerepel a *respublica Christiana* szókapcsolat, Európa biztonságát és szabadságát azonban már nem a hitnek, hanem a „hatalmi egyensúlynak” kellett biztosítania.⁵

A markánsabbá vált civilizációs különbségek ellenére a kora újkori geográfusok általában még egységes egészként kezelték Európát. Akkor is, ha egy fa egyik leveleként ábrázolták, a középpontban Jeruzsálemmel, és akkor is, ha – a szó mitológiai eredetének megfelelően – királynőként. A királynő fejét álta-

Az ismert világ szimbolikus ábrázolása (1581)

Regina Európa: 16. századi ábrázolások

lában az Ibériai félszigettel, nyaktájékat Galliával, mellét Germániával, szívét Bohémiával, ágyékát Hungáriával és Poloniával azonosították, míg a hölgyek szoknyájának alsó részén többek között Litvánia, Erdély, Bulgária, Albánia és Moscovia vagy Rusia megnevezések olvashatók. A 17. század egyik legnagyobb pedagógusa, a cseh-morva Johannes Amos Comenius ezzel összhangban még 1645-ben is arra szólította fel olvasóit, hogy „Mi, európaiak úgy kell tekintsünk önmagunkra, mint egy és ugyanazon hajó utasaira”.⁶ Kérdéses azonban, hogy ez a felszólítás mennyiben tekinthető a 17. századi művelt európaiak önidentifikációjának és mennyiben a Sárospatakon is tanító szerző jámbor óhajának. Az ugyanis véletlenül sem fordult elő, hogy a kor térképészei az Európát szimbolizáló hölgyek fejét valamelyik balti vagy balkáni állammal, netán Oroszországgal, szoknyájának alsó részét pedig Hispániával vagy Galliával azonosították volna.

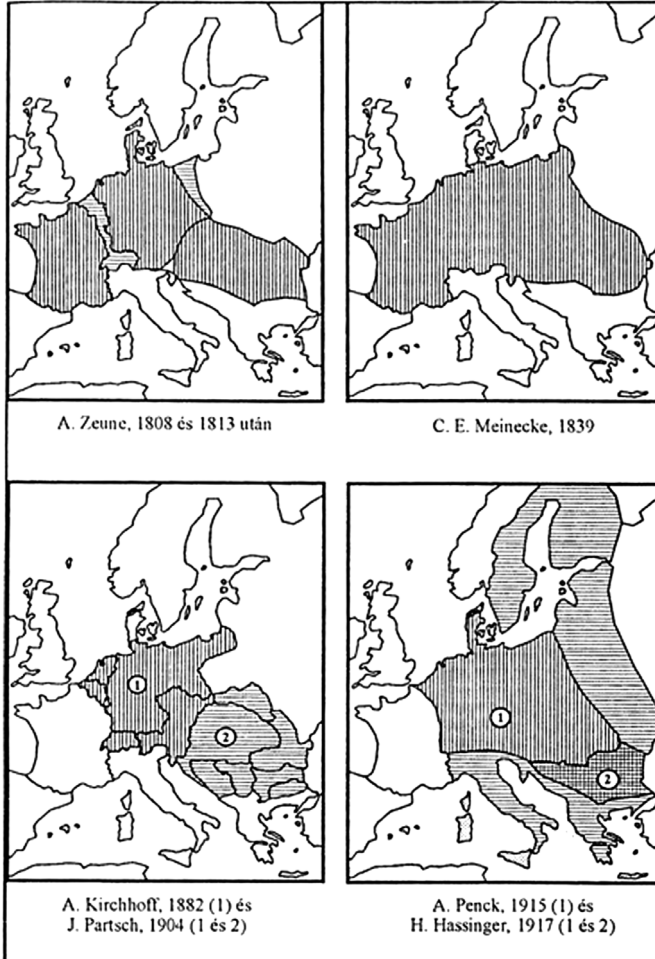
Európa régiókra és zónákra osztása, amely a 18–19. századra széles körökben elterjedt, részben fejlettségi kritériumokon, részben kulturális különbségeken alapult. Minden utazó érzékelte, hogy a kontinens keleti felére jellemző ortodoxia, illetve a nyugati felére jellemző katolicizmus és protestantizmus nemcsak vallási, hanem mentális és kulturális másságot is takar. Nyugaton a latin, Keleten a cirill és a görög ábécét használták. A romanika, gótika, reneszánsz és barokk építészet emlékei Nyugaton az állandó változásra, az ortodox világ korokon átívelő képzőművészeti uniformizáltságára utalt. Gazdasági és társadalmi szempontból a Nyugat iparosodottabb, urbanizáltabb és polgárosultabb, Kelet tradicionálisabb, falusiasabb és rendiesebb volt. A kérdés tehát nem ez, hanem az volt, hogy hol húzódott/húzódik a Nyugat és Kelet közötti határ, és a két részen belül milyen belső választóvonalak léteztek/léteznek.

Ismeretes, hogy a 19. századi osztrák kancellár, Metternich szerint a Balkán, vagyis a modern Barbaricum a *Rennwegen* túl, vagyis Bécs belvárosa után kezdődött. Londonból, Párizsból vagy Amszterdamból nézvést azonban ez a határ nyilván jóval nyugatabbra, az Elbánál, sőt a Rajnánál húzódott. Magyarországon viszont előszeretettel hangoztatták, hogy Európa ott ér véget, ahol a katolikus templomok, vagyis Erdélyben, a keleti és a déli Kárpátok lábainál. Mint a középkor egyik néhány éve elhunyt magyar kutatója, Engel Pál találóan írta: A Rajna-vidékről érkező vándor „a Kárpát-medencében még nagyjából ismerős világgal találkozott. Sok minden talán provinciálisabb volt, mint otthon, sok mindenből meg kevesebb volt – de ami volt, az a megszokottra emlékeztetett. Mindez megváltozott, ha Budáról a vándor továbbhaladt délnek vagy keletnek. Brassó, Nagyszeben, Temesvár vagy Pécs házai vagy templomai még ismerősnek tűnhettek fel számára, de egy-két napi járóföldre onnan egyszeriben idegen lett a világ, ott már minden másképp festett és mindenki más fogalmakban gondolkozott. Ebből érezkelhette, hogy a Nyugatnak, az *Europa Occidense*nek immár valóban a szélére ért.”⁷ A bizonytalan határok ellenére a kontinens fejlett Nyugat-Európára és fejletlen Kelet-Európára osztása széles körökben rögzült. Előbbi a civilizált, utóbbi a civilizálatlan világ színvonalává vált.

Az orosz politikai gondolkodás ismeretes módon megosztott volt. Az ún. zapadnyikok, vagyis nyugatosok Európa keleti határait a Tanaisztól, vagyis a Don folyótól előszeretettel tolták ki az Urál hegységig, s a kontinens nyugati és keleti felének lényegi azonosságát hangoztatták. Az ún. szlavofilek, vagyis szlavbarátok ezzel szemben Európa germán–latin és szláv–görög felének lényegi különbözősége mellett érveltek. A gazdasági fejlettség és a szellemi mű-

veltség ismérvei mellett nagy súlyt helyeztek a lelki és erkölcsi tényezőkre. Ezek alapján Európát lényegében a „rothadó” Nyugattal azonosították, amely szinte semmiben sem hasonlított a „romlatlannak” tételezett „Oroszország Anyácskára” és a tőle nyugatra fekvő, de hozzá eltéphetetlen szálakkal kötődő jellegzetesen szláv-ortodox világra.⁸

A német szellemi életben ugyanezekben az évtizedekben terjedt Európa három zónára tagolása. Egyesek nyugati, keleti és középső övezetre, mások északi, déli és középső sávra osztották a kontinenst. E fogalmak közül a legnagyobb karriert Közép-Európa futotta be, amelynek a súlypontja minden német gondolkodó szerint a német területekre esett. A régió határai persze a felosztástól, illetve a mögötte álló politikai víziótól függően változtak. Lorenz von Stein 1856-os *Mitteleuropája* például északon a skandináv térséget, délen pedig az olasz–török világot is magába foglalta, míg a középső része a német területekből és a Habsburg Monarchiából állt. Friedrich Neumann 1915-ös, nagy hatású elgondolásában ugyancsak a Német Császárság és az Osztrák–Magyar Monarchia alkotta Közép-Európa magterületét, amelyhez a későbbiekben csatlakozhattak volna a skandináv és a Benelux-államok, Svájc, valamint a balkáni országok, beleértve Görög- és Törökországot is.⁹

Az I. világháború utáni állami és területi átrendeződés, amely alapjaiban rajzolta újra a térség politikai térképét, újabb impulzusokat adott a terminológiai és az ezek mögött meghúzódó identifikációs vitáknak. Ezek egyik kulcsszereplője Oscar Halecki, a varsói egyetem fiatal történészprofesszora volt, aki az 1923-as brüsszeli történész világkongresszuson elhangzott előadásában azt a hangsúlyozta, hogy az orosz szlavofilek Keletet és Nyugatot szembeállító dichotóm megközelítése, amelyet a nyugati történészek közül is többen átvettek, félrevezető leegyszerűsítés, amely tagadja, illetve jelentéktelennek mutatja az oroszok és a tőlük nyugatra élő szláv népek közötti mély kulturális különbségeket. Oroszország, amelynek fejlődését a hosszú mongol uralom más pályára terelte – jelentette ki Halecki –, nem része Európának, illetve a vele azonosított nyugati kultúrának. Elválaszthatatlanul része viszont Lengyelország, amely minden tekintetben és még az orosz uralom alatt is nyugati mintákat követett, sőt része az a baltiak, beloruszok és ukránok által lakott határövezet is, amely valamikor a kijevi Oroszországhoz, később pedig a Lengyel-Litván Államszövetséghez tartozott. A tulajdonképpeni Kelet-Európát – érvelt a lengyel történész – ezek a Kárpát-medencétől északra fekvő, nem orosz területek alkotják.¹⁰

Halecki koncepciójával az 1933-as varsói történészkongresszuson Jaroslav Bidlo, a prágai Károly Egyetem professzora fordult szembe. A szláv egységgel kapcsolatos korábbi nézeteit elvetve Bidlo a nyugati kereszténység és a bizánci ortodoxia találkozása mentén osztotta ketté Európát. A lengyelek, a csehek és a szlovákok, a horvátok és a szlovének, valamint a nem szláv népek közül a baltiak és a magyarok ily módon Nyugat, a beloruszok, az ukránok, a szerbek, bolgárok, macedónok, a nem szláv népek közül a görögök és a románok pedig az oroszok által dominált Kelet peremnépeit alkotják. Az orosz szlavofilektől eltérően a cseh történész hitt a nyugati civilizáció magasabbrendűségében, s a Kelet gazdasági-társadalmi elmaradottságát az ortodoxia innovációellenes konzervativizmusából, a skolasztikus filozófia és a reformáció hiányából s nem utolsósorban a nyugati hűbériség szellemétől idegen állami despotizmusból eredeztette.¹¹

A varsói történészkongresszuson és a későbbiekben Bidlo téziseit sokan vitatták. A lehetséges ellenérvek felsorakoztatásában különösen két lengyel történész, a már említett Halecki és Marcell Handelsman járt élen. Az utóbbi szempontjai közül különösen Kelet és Nyugat fogalmainak történelmi korszakok szerinti relativizálása bizonyult gyümölcsözőnek. A vita későbbi fázisainak szempontjából ez paradigmátikus jelentőségre tett szert. Handelsman másik fontos megállapítása viszont, mely szerint Kelet-Európának mint egésznek a „kikristályosodási pontja”, illetve „integráló eleme” nem Bizánc és/vagy Moszkva, hanem Lengyelország volt, csak abban az esetben fogadható el, ha Kelet-Európát a Kárpátoktól északra fekvő térséggel azonosítjuk. Handelsman és Halecki eredetileg ezt így is gondolták. A későbbiekben azonban egyre inkább belátták, hogy valamilyen módon a Kárpát-, illetve Duna-medencét és a Balkánt is integrálni kell fogalmi rendszerükbe. Halecki részéről fontos felismerés volt az is, hogy belátta: Európa története és térbeli elhelyezkedése bonyolultabb annál, semhogy egy egyszerű kettéosztással jellemezhető lenne. A kulturális egységen belül, amelyet alapvetően a kereszténység kölcsönzött a kontinensnek, a földrajzi, etnikai, politikai és egyéb tényezők a különbözőséget hordozzák, s ez utóbbiak kombinációja adja a régiók specifikumát.¹²

A következő években-évtizedekben a lengyel történészek Kelet-Európa-koncepciója számos követőre talált, s Oroszország, illetve a Szovjetunió direkt

vagy indirekt kizárása Európából s a német és az orosz nyelvterület közötti régió azonosítása Kelet-Európával világszerte elfogadottá vált. A két világháború közötti, illetve II. világháború utáni történészek közül ez jellemezte például a francia Michel Lhéritier,¹³ a brit Hugh Seton-Watson,¹⁴ C. A. Macartney és Alan Palmer,¹⁵ valamint a magyar Baráth Tibor¹⁶ és Bibó István munkásságát. Ezzel egy időben számos Kelet-Európával foglalkozó intézetet és tanszéket alapítottak, illetve tudományos folyóiratot indítottak. Az *Eastern Europe*, *Europe de l'Est*, az *Europa Orientale* és az *Osteuropa* elnevezések Londontól Párizson és Rómán át Berlinig egyaránt polgárjogot nyertek A Szovjetunió és Kelet-Európa szétválasztása, illetve szembeállítása különösen meggyökeresedett a hidegháború éveiben, amikor – *nomen est omen* – az amerikai egyetemeken intézetek tucatjait hozták létre *Russian and East European Institute* névvel.

Ugyanakkor a régió heterogenitására is többen felfigyeltek. Ezért néhányan már a két világháború között próbálták alrégiókat lokalizálni, s ezeket találó nevekkel ellátni. Közéjük tartozott a magyar Bibó István, aki általában a kombinált Közép- és Kelet-Európa fogalmat használta, amely alatt a Rajna és Oroszország közötti nagyrégiót értette. Ezen belül Közép-Európával a német és olasz területeket azonosította, az Elbától keletre fekvő térségeket pedig — beleértve Bohémiát, Lengyelországot és Magyarországot is – következetesen Kelet-Európának nevezte. Bár egyik írásában nyomatékkal említette, hogy „Csehország, Magyarország és Lengyelország egész történelme egy kétségbeesett erőfeszítés a Nyugathoz való kapcsolatok megszilárdítására”, nem hagyott kétséget afelől, hogy az említett országok — Csehország nélkül, de Poroszországgal együtt — „némi ingadozás után” „egészen a keleti társadalomfejlődés útjára léptek”. A „katasztrófa”, vagyis a leszakadás kezdőpontjának Magyarország esetében a 15. és a 16. század fordulóját (Mátyás halála, a Dózsa-felkelés, a mohácsi csatavesztés és ezek következményei) tartotta.¹⁷

Német nyelvterületen a némileg lejáródott és elhasználdott *Mittleuropa* mellett két másik fogalom terjedt el: *Zwischeneuropa* és *Südost-Europa*. Köztes-Európa (*Zwischeneuropa*) lényegében a Német Császárság vezette Közép-Európa keleti felét jelentette a Balti tengertől az Égei-tengerig. Ezt a fogalmat Robert Sieger és Albrecht Penck használta először 1916-ban, majd a két világháború között Giselher Wirsing és a *Die Tat* köre népszerűsítette.¹⁸ Délkelet-Európa alatt szűk értelemben csak a Balkánt, tágabb értelemben azonban a Balkánt és a kulturálisan ezzel alig párosítható Kárpát-medencét értették. „Béctől, ettől a tisztán német várostól keletre – olvasható az egyik 1932-es német kézikönyvben – egyórányi vasúti utazás után kezdődik az igazi, hamisítatlan Balkán. Itt fekszik Magyarország pusztáival, cigányjaival, bolháival és poloskáival. A magyar nép félig szentimentális és melankolikus, félig vad és szenvedélyesen felpaprikázott. [...] Ausztria–Magyarország inkább politikusán, mint organikusán alkotta a kettős monarchiát. Lelkük mélyén a magyarok közelebb állnak a balkáni népekhez, mint a hőn szeretett osztrák testvérnéphez.” Az ilyen és ehhez hasonló megközelítések ellen a magyar diplomácia többször tiltakozott. „Ne beszéljenek Magyarországról mindig úgy, mintha az a délkelet-európai térséghez vagy Délkelet-Európához tartozna. Magyarország nem számítja magát a Balkán-népekhez, és sértésnek érzi, hogy mindig egy kalap alá veszik velük” – kérte például berlini követünk, Sztójay Döme 1934 tavaszán.¹⁹ A német geopolitikai gondolkodás látásmódját ezek a tiltakozások természetesen nem változtatták meg. A *Südost-Europa* fogalom – beleértve Magyarországot – túlélte a II. világháborút, s ma ismét virágzik. Ebből adódik,

hogy a német tudományosság *Südbst-Europával* foglalkozó nagy kézikönyvsorozatai a Balkán mellett a történelmi Magyarországot, illetve a 20. századról írva Magyarországot és utódállamait – beleértve Szlovákiát is – magától értendően tárgyalják, s a müncheni *Südbst-Europa Institut* egyik célterülete és *Südbst-Europa* című folyóiratának egyik kiemelt témája évtizedeken át Magyarország volt.²⁰

Haleckiétől eltérően Bidlo kultúrtörténeti megközelítése és tipológiai javaslatja jóval kevesebb követőre talált. Hatása lényegében cseh tanítványaira korlátozódott, akik közül közvetlenül a háború után mindenekelőtt J. Macurek finomította és fejlesztette tovább koncepcióját. A közelmúlt fejleményei, így például a Jugoszlávia felbomlását kísérő harcok és az iszlám véres aktivitása azonban mintha igazolnák szempontjait. Az amerikai politológia nemrég elhunyt nagy öregjének, Samuel P. Huntingtonnak a civilizációs elméletében

Európa civilizációs határa Samuel P. Huntington szerint

lényegében a kontinens vallási-kulturális törésvonal menti kettéosztásának bidló koncepciója fogalmazódott újra. A nyugati kultúra keleti határvonala Huntington szerint északon Finnország és a balti államok keleti határai mentén húzódik, a görög katolikus (unitus) és az ortodox vallás találkozása mentén kettészeli Belaruszt és Ukrajnát, majd innen nyugat felé fordulva az egykori Osztrák–Magyar Monarchia keleti és déli határait követi.²¹ A kora újkori állam- és nemzetfejlődés gazdasági, politikai és kulturális jellegzetességeiből kiindulva és azokat modellálva hasonló következtetésre jutott a modern társadalomtudományi gondolkodás másik iskolateremtő egyénisége, az 1979-ben elhunyt norvég Stein Rokkan is. A nyugatias Európa keleti határa – fejtette ki többször is – nagyjából a Tallin–Dubrovnik vonallal azonos, azaz „kontinentális tamponállamokként”, illetve keleti perifériaként ugyan, de mégis Nyugat-Európa-hoz kell sorolni a balti államokat, a történeti, tehát a felosztása előtti Lengyelországot, Bohémiát és a történeti Magyarországot Horvátországgal és Erdéllyel együtt.²²

Az Európa egységével és régióival foglalkozó II. világháború utáni munkák közül kiemelkedik Oscar Halecki 1950-es, már amerikai emigrációban írt és publikált tipológiája. A lengyel történész ebben fenntartotta, sőt a II. világháború utáni szovjet terjeszkedés miatt a korábbinál is erősebb érzelmi töltettel hangoztatta régi téziséit, mely szerint a cári Oroszország lényegét tekintve nem európai, hanem „eurázsiai” hatalom, s ezért Európa határai a mindenkori Orosz Birodalom, illetve a Szovjetunió nyugati határáig terjednek. A kontinens maradék nyugati felét viszont nem két vagy három, hanem négy történetileg és politikailag releváns régióra osztotta: Nyugat-Európára, Nyugat-Közép-Európára, Kelet-Közép-Európára és Kelet-Európára. Nyugat-Európával nagyjából a Rajnától nyugatra, délre és északra fekvő területeket azonosította, beleértve Olaszországot és Skandináviát is, Kelet-Európával viszont – szakítva korábbi felfogásával – csupán a Lengyel–Litván Államszövetség keleti és délkeleti peremvidékeit, azaz az ortodox és görög katolikus fehéroroszk és ukránok lakta területeket – feltéve és remélve, hogy Ukrajna és Belarusz nem maradnak örökre eurázsiai ellenőrzés alatt, hanem idővel képesek lesznek kiszakadni a szovjet birodalomból. E két pólus közé – s korábbi koncepciójához képest ez is nagy változás – helyezte el Közép-Európát, amelyet további két részre osztott. Nyugat-Közép-Európát a német nyelvterülettel azonosította, s az ettől keletre, de a fehérorosz–ukrán nyelvhatártól nyugatra eső részeket Kelet-Közép-Európának nevezte. Kelet-Közép-Európa ily módon magába foglalta a Baltikumot, Lengyelországot, a cseh és szlovák területeket, a Kárpát-medencét és a Balkánt.²³

Halecki tipológiája nemcsak a szovjet blokk országaiban, hanem sokáig a nyugati világban sem örvendett túlzott népszerűségnek. A régióból menekült emigráns politikusok körében ugyan előszeretettel használták, sőt az akadémiai világ néhány prominens képviselője, például a University of Washington (Seattle) és a new york-i Columbia University neves történészprofesszorai, Peter F. Sugar és Joseph Rothschild is elfogadták és alkalmazták,²⁴ ám a már bevezetett és világszerte elterjedt Kelet-Európa fogalom kiszorítására nem volt képes.

Az 1950-es évektől Kelet-Európa fogalma a Szovjetunió által ellenőrzött európai országokban is általános elfogadottságnak örvendett. Eltérően azonban a két világháború közötti nyugati és keleti, továbbá a II. világháború utáni nyugati szóhasználatától, Kelet-Európába itt a Szovjetunió európai felét is beleértették. „...az egységes európai fejlődésen belül sajátos vonásokat mutat az Elbától az Urálig húzódó Kelet-Európa” – szögezte le Arató Endre, a térség-

gel foglalkozó magyar történészek egyik meghatározó alakja 1972-ben.²⁵ E terület külön fejlődése – mint egy másik jeles Kelet-Európa-kutató, Niederhauser Emil megállapította – a 6. és a 10. század között kezdődött, s olyan jellegzetességeket mutat, mint a szlávok túlsúlya, a kereszténység nyugati és keleti változatának párhuzamos, számos esetben egy népen belüli jelenléte, a megkésett gazdasági-társadalmi fejlődés s modern nemzetállamok helyett soknemzetiségű birodalmak kialakulása a 16–18. században.²⁶

A fenti interpretációtól eltérően az 1945 utáni magyar Kelet-Európa-kutatók másik csoportja – Marx, Engels és Lenin idevágó elemzéseiből kiindulva – a 16. századi fejleményekből (földrajzi felfedezések hatása, második jobbagyság stb.) eredeztette a régió Nyugat-Európa-hoz viszonyított másságát. Ezt a teóriát Pach Zsigmond Pál alapozta meg a kora újkori magyar és nyugat-európai agrárfejlődésről írott munkájában,²⁷ majd tanítványai, Berend T. Iván és Ránki György fejlesztették tovább a térség 19–20. századi gazdasági fejlődéséről írott monográfiájukban. A magyar marxista történetíráson belül nevükhöz fűződik az addig jobbra differenciálatlanul használt Kelet-, illetve Közép- és Kelet-Európa fogalom felbontása két alrégióra: az ortodoxia és a hosszú török megszállás miatt elmaradottabb Balkánra, azaz Délkelet-Európára és a kevésbé elmaradott „egyéb területekre”, amelyek alatt általában a lengyelek, csehek és szlovákok, magyarok és horvátok, valamint osztrákok és szlovének által lakott területeket értették. Könyvükben ezt hívták Közép-Kelet-Európának. Tekintve azonban, hogy Közép-Kelet-Európa fogalma alatt Pach – bár pontosan sohasem definiálta – a történeti lengyel–litván, valamint cseh és magyar területeket értette,²⁸ Berend T. és Ránki pedig a Monarchia osztrák felét, sőt Görögországot kivéve a Balkánt is idesorolták, a terminológiai tisztánlátáshoz egyáltalán nem járultak hozzá. Tovább fokozta a zavart, hogy könyvük angol nyelvű címében Berend T. és Ránki nem a *Central Eastern Europe* hanem a Halecki által 1950-ben javasolt *East Central Europe*, tehát Kelet-Közép-Európa megjelölést használták.²⁹

Nagyjából ugyanakkor, amikor a Közép-Kelet-Európa fogalom megszületett, tehát az 1960-as évek végén, a Kelet-Közép-Európa fogalom is megjelent a magyar történettudományban. Ez elsősorban Lackó Miklós nevéhez köthető, aki a faszizmus regionális vizsgálata során Európa „Elbán inneni” részén belül megkülönböztette az „inkább közép-európai típusba sorolható” osztrák és cseh területeket, a lengyel–magyar Kelet-Közép-Európát és „a balkáni típushoz közelítő” Romániát, valamint a tulajdonképpeni Balkánt vagy Délkelet-Európát, ahová Bulgáriát, Jugoszláviát és Görögországot sorolta. Az ettől keletre fekvő területekkel Lackó nem foglalkozott, így azoknak nevet sem adott. Tipológiájából azonban logikusan következett volna a Kelet-Európa elnevezés.³⁰

Az 1970-es évek közepétől az Elba és az Urál közötti nagyrégió egysége *versus* belső tagoltsága s a Nyugattól való különbségének eredete ismét intenzív viták tárgyává vált a magyar szaksajtóban. A Pach Zsigmond Pálhoz és tanítványaihoz köthető elkanyarodás-elmélettel szemben Gunst Péter 1974-ben amellet érvelt, hogy Nyugat és az Oroszországot is felölelő Kelet a Nyugatrómai Birodalom felbomlásától, illetve a feudalizmus kialakulásától kezdődően minőségileg mást képviselt, s a későbbiekben ez csak annyiban változott, hogy a Kelet nyugati, azaz római keresztény pereme a 14. századtól nyugatias mintákat próbált – nem sok sikerrel – követni.³¹ 1979-es interjújában tagadta a 16. századi elkanyarodás jelentőségét a szlavista Perényi József is. S miközben a hosszú török megszállásból következő sajátosságok miatt a Délkelet-Európa fogalmat indokoltnak tartotta, Magyarországot Csehszlovákiával, Lengyelországot

gal, a balti államokkal, Kelet-Németországgal és a Szovjetunió európai felével együtt „szűkebb értelemben vett Kelet-Európának” nevezte. Közép-Európa – hangoztatta – „egyszerűen eltűnt”, ezt ma már csak „emigráns körök” próbálják felújítani, olykor mellé téve, hogy Kelet-Európa, s e kettő szegyenlős összevonásából keletkezik Közép-Kelet-Európa.³² Ez volt az a historiográfiai helyzet, amely az 1970-es és az 1980-as évek fordulóján Szűcs Jenőt azóta nemzetközi leg is ismertté vált tipológiájának a kidolgozására készítette.

Szűcs bevallotta a Bibó István 1946–48-as esszéiben körvonalazódó történelemértelmezést gondolta tovább, s támasztotta alá, illetve egészítette ki a medievisztika felvonultatható érveivel. A szovjet blokkon belüli interpretációkhoz hasonlóan viszont Bibótól és a nyugati értelmezésektől eltérően Szűcs a Szovjetunió nyugati, Urálon inneni felét mintegy magától értetődően Kelet-Európa részeként fogta föl, s ehhez hozzárendelte még a térség ortodox országait. Ettől nyugatra és a tulajdonképpeni Nyugat-Európától keletre viszont feltételezett egy harmadik, „hibrid módon kettős arculatú” régiót, amelyet – Bibót követve – a történeti lengyel, cseh és magyar államterülettel azonosított. Bár ez a régió – érvelt – nem tartozott a Karoling Birodalomhoz, a kései középkor folyamán nemcsak kulturális, hanem gazdasági és társadalmi értelemben is Nyugat-Európa részévé vált, s nyugatias arculatát azután sem veszítette el, hogy 1500 táján „visszahajolt” Kelet-Európához, és ez a fordulat „szélsőséggé fokozta a nyugati képlethez képest a gazdasági-társadalmi szerkezet torzulásait és kiegyensúlyozatlanságát”. Ezt a középső régiót Szűcs magyar nyelven Pach Zsigmond Pálhoz hasonlóan Közép-Kelet-Európának nevezte, tanulmányának angol nyelvű rezüméjében azonban már 1981-ben s angolul azután is mindig – Haleckihez hasonlóan – az *East Central Europe* megjelölést használta.³³

Szűcs elemzése és „háromosztatú” Európa-tipológiája az 1980-as évek elején legtöbb magyar olvasója számára revelációként hatott. Igen kedvező nemzetközi fogadtatásához azonban a tanulmány nyíltan demokratikus és szovjetellenes politikai üzenete valószínűleg legalább annyira hozzájárult, mint historiográfiai jelentősége. A történeti elemzés ugyanis nyilvánvalóan a régió demokratizálásának lehetőségét és egyben szükségességét támasztotta alá. Még inkább politikai programjának köszönhető Szűcsénél jóval nagyobb és szinte azonnali nemzetközi elismertségét Milan Kundera 1984-es híres publicisztikája, a *Tragedy of Central Europe*, melynek megjelenése egybeesett a szovjet birodalom agóniájának kezdetével. Közép-Európa ebben a németek és az oroszok közé szorult kis és ezért sérülékeny népek egy részének — konkrétan lengyelek, csehek, szlovákok, magyarok és az osztrákok említődnek — hazájaként, „az Oroszország és Németország közötti kis nemzetek bizonytalan zónájaként” definiálódott. Ennek a régióknak az országait Ausztria kivételével Oroszország a II. világháború után „leigázta”. Közép-Európa tehát politikai szempontból Kelet részévé vált, ám kulturális értelemben továbbra is Nyugathoz, azaz az igazi Európához tartozik, s Nyugat-Európának – figyelmeztetett a cseh szerző – erről nem szabadna elfeledkeznie.³⁴

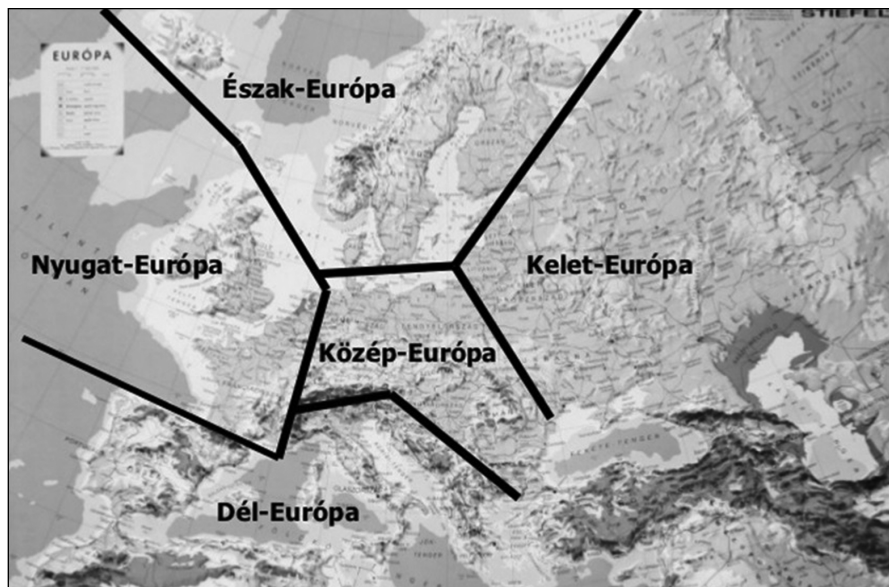
A Közép- és Kelet-Európa határaival és mibenlétével foglalkozó 20-25 évvel ezelőtti vitákat Szűcs történelmi és Kundera irodalmi esszéje inspirálta, s a szovjet birodalom felbomlása kondicionálta. E viták rendjén lényegében mindazok a tipológiai és terminológiai lehetőségek újrafogalmazódtak, amelyeket az elmúlt másfél-két évszázad historiográfiája megoldásként felkínált. A Nyugat és Oroszország, illetve a „hatalommegosztás nyugati hagyománya” és a „hatalom koncentrációjának keleti tradíciója” közötti „átmeneti zónát”

Schöplin György a brit historiográfia hagyományait követve 1990-ben is Kelet-Európának nevezte.³⁵ A Balkán és az „ukrán végek” mellett – írta – Lengyelország „keleti határvidéke”, továbbá a „Pannon-alföld” is része a „zabolátlan, vad Kelet-Európának”.³⁶ A „blokk” 1945 és 1989 közötti történetéről írott 1993-as munkájában két másik brit történész, Geoffrey Swain és Nigel Swain ugyancsak kitarított az *Eastern Europe* fogalom mellett.³⁷

Az Európa régióiról rendezett 1986-os budapesti vitában ugyanazt az alrégiót, amelyet Szűcs Jenő Közép-Kelet-Európaként definiált, Hanák Péter – Lackóhoz hasonlóan – Kelet-Közép-Európának nevezte,³⁸ s emellett – Ausztriával kiegészítve – a Közép-Európa megnevezést is használta.³⁹ Közép-Európa, ahogy 1984-ben Kundera s azóta Konrád György, Václav Havel és mások is körülírták, ebben az értelemben az Osztrák–Magyar Monarchiával azonos, s jövője annyiban lehet, amennyiben képes ebből a történeti hagyományból valamit újjáéleszteni. Az elmúlt évtizedben világszerte ismét polgárjogot nyert fogalomnak azonban másféle értelmezései is előfordulnak. André és Jean Sellier, akik az utóbbi évek egyik legjobb történeti atlaszát adták ki a térségről, a volt szovjet blokk valamennyi országát, beleértve Ukrajnát és Belaruszt is, továbbá Finnországot és Görögországot nevezik *Europe centrale*-nak.⁴⁰ Glatz Ferenc, a Magyar Tudományos Akadémia volt elnöke viszont egyik 1992-es írásában csak a „volt szovjet zóna országait” azonosította Közép-Európával.⁴¹ Néhány német szerző, például Renate Riemeck viszont a régi német hagyományt felélesztve a birodalmi Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia egykori területeit tekinti *Mitteleuropának*.⁴²

Mindeme nézetektől elhatárolódva Niederhauser Emil – magányos fecsként – a rendszerváltást követően is kitarított az Elba és az Urál közötti Kelet-Európa fogalom létjogosultsága mellett – ámbár három alrégiót elkülönítve. Ezek közül Délkelet-Európa nála is az ortodox Balkánnal azonos, Nyugat-Kelet-Európa pedig azzal a lengyel–cseh–magyar területtel, amit mások Közép-Kelet- vagy Kelet-Közép-Európaként definiáltak, s az ettől keletre található be-

Változatok Közép-Európára

loruszkok, ukránok és oroszok lakta területeket, ironikusan, de grammatikailag helyesen Kelet-Kelet-Európa címkével látta el.⁴³

Európa keleti felének tehát ma sincs konszenzuális, a világ minden részén egységesen elfogadott megnevezése. A választott *terminus technicus* több tényezőtől függ: a földrajzi perspektívától, a politikai víziótól, a szakmai pozíciótól és az egyéni élményektől. Az önkényességre, amellyel a forgalomban lévő fogalmak közül válogatunk, nagyon jellemző az Egyesült Államok Külügyminisztériumának egyik 1993-as állásfoglalása, amelyet a *Wall Street Journal* így foglalt össze: „The U.S. State Department decided that Eastern Europe no longer exists. Its embassies world-wide are being instructed »that the words Eastern Europe will be banished from the lexicon« of the agency, Assistant Secretary of State Richard Holbrooke told Congress. He said the region will be referred to as Central Europe, as it was before 1939. Despite Europe’s politically directional designations after World War II he said, »The people of the region themselves do not consider themselves Eastern Europeans.«”⁴⁴

■ JEGYZETEK

1. John Lukacs: *Az Európa-fogalom kialakulása és fejlődése*. In: Bán D. András (szerk.): *A híd túlsó oldalán. Tanulmányok Kelet-Közép-Európáról*. Osiris Kiadó, Bp., 2000. 9–11. és Sashalmi Endre: *Bevezetés. „Európa”, „Kelet-Európa” és a „Balkán” mint intellektuális-történelmi konstrukciók*. In: Sashalmi Endre szerk. *„Kelet-Európa” és a „Balkán”, 1000–1800. Intellektuális-történelmi konstrukciók vagy valós történelmi régiók?* Pécsi Tudományegyetem Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ, Pécs, 2007. 1–10.
2. Közli Kristó Gyula és Makk Ferenc (szerk.): *Károly Róbert emlékezete*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1988. 72–76. – Idézet: 73.
3. Csukovits Enikő: *Magyarországról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Bp., 2015. 138–139.
4. Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717*. Franklin Társulat, Bp., 1891. 375.
5. John Lukacs: i. m. 13.
6. Michel Foucher: *Európa-közétársaság*. Napvilág Kiadó, Bp., 1999. 23.
7. Engel Pál: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig*. Háttér Lap- és Könyvkiadó, Bp., 1990. 350–351.
8. Vaszilij V. Zenkovsky: *Russian Thinkers and Europe*. Ann Arbor, Mich., 1953. és Andrzej Walicki: *The Slavophile Controversy: history of a conservative utopia in nineteenth-century Russian thought*. Oxford, 1975.

9. Friedrich Naumann: *Mitteleuropa*. Berlin, 1915. Vö. Romsics Ignác: *Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és Kelet-Európáról a 19. században és a 20. század elején*. In: Romsics Ignác (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században*. Teleki László Alapítvány, Bp., 1997. 20–24.
10. Oscar Halecki: *L'histoire de l'Europe orientale. Sa division en époques, son milieu géographique et ses problèmes fondamentaux*. In: *La Pologne au Ve Congrès International des Sciences Historiques à Bruxelles 1923*. Varsovie, 1924. 73–94.
11. Jaroslav Bidlo: *Ce qu'est l'histoire de l'Orient européen, quelle en est l'importance et quelles furent ses étapes*. Bulletin d'information des sciences historiques en Europe orientale VI. (1934). 11–73.
12. Bidlo és a két lengyel történész vitáját részletesen ismerteti Piotr S. Wandycz: *East European History and Its Meaning. The Halecki-Bidlo-Handelsman Debate*. In: Király Béla Emlékkönyv. Szerk. Jónás Pál, Peter Pastor, Tóth Pál Péter. Bp., 1992. 308–321. és Klaus Zernack: *Osteuropa. Eine Einführung in seine Geschichte*. München, 1977. 20–30. A vita lényegét magyarul összefoglalja Arató Endre: *Kelet-Európa története a 19. század első felében*. Bp., 1971. 8–9.
13. Michel Lhéritier: *L'Europe orientale à l'époque contemporaine*. Paris, 1938. 1–37; vö. Uő: *L'évolution des régions historiques, l'Europe orientale et la Hongrie*. Paris, 1935.
14. Hugh Seton-Watson: *Eastern Europe between the Wars*. Cambridge, 1945. és Uő: *The East European Revolution*. London, 1950.
15. C. A. Macartney and A.W. Palmer: *Independent Eastern Europe*. London, 1962.
16. Baráth Tibor: *Kelet-Európa fogalma a modern történetírásban*. In: *Helyünk Európában*. Szerk. Ring Éva. Bp., 1986. I. 390–404.
17. Lásd A kelet-európai kisállamok nyomorúsága, az Eltorzult magyar alkot, zsákutcsa magyar történelem, valamint A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. In: Bibó István Összegyűjtött Munkái. Szerk. Kemény István és Sárközi Mátyas. I. Bern, 1981. 202–251. és 255–288., valamint II. Bern, 1982. 351–362. Idézet: II. 356.
18. Robert Sieger – Albrecht Penck: *Zwischeneuropa? In: Zeitschrift der Geschichte für Erdkunde*, 1916. és Giselher Wirsing: *Zwischeneuropa und die deutsche Zukunft*. Jena, 1932, valamint Hans Hecker: *Die Tat und ihr Osteuropa-Bild, 1909-39*. Köln, 1974. 155–178.
19. Romsics Ignác: *Magyarország helye a német Délkelet-Európa politikában*. In: Uő: *Helyünk és sorunk a Duna-medencében*. Osiris Kiadó, Bp., 1996. 207–208.
20. A fogalmat szélesebb értelemben használja például Georg Stadtmüller: *Geschichte Südosteuropas*. München, 1950; Mathias Bernáth: *Südosteuropäische Geschichte als gesonderte Disziplin*. In: *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte 20*, Berlin, 1973. 139–145. és Karl Kaser: *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft*. Wien, Köln, 1990. 85–120. Szűkebb és tágabb értelemben is értelmezi, s Magyarországot ebből adódóan hol Kelet-Közép-Európához, hol pedig Délkelet-Európához sorolja a Kelet-Európa kutatással foglalkozó historiográfiai áttekintésében Klaus Zernack: *Osteuropa. Eine Einführung in seine Geschichte*. München, 1977. 33–50.
21. Samuel P. Huntington: *A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1998. 252–274.
22. Stein Rokkan: *Dimensions of State-Formation and Nation-Building: A Possible Paradigm for Research on Variations within Europe*. In: Charles Tilly (szerk.): *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton, 1975. 562–600.
23. Oscar Halecki: *The Limits and Divisions of European History*. Notre Dame, Indiana, 1962, különösen 125–140.
24. A Peter F. Sugar és Donald W. Treadgold által szerkesztett s az Egyesült Államokban az 1970-es évektől elterjedt és egyetemi körökben leginkább használt régiótörténeti sorozatcímre például *A History of East Central Europe*. E sorozatban jelent meg többek között Joseph Rothschild: *East Central Europe between the Two World Wars*. Seattle/London, 1992^[első kiad.1974.] vagy Paul R. Magocsi: *Historical Atlas of East Central Europe*. Seattle/London, 1993 című munkája. Rothschild a térség 1945 utáni történetéről írva is Halecki terminológiáját használta. Lásd Joseph Rothschild: *Return to Diversity. A Political History of East Central Europe Since World War II* New York/Oxford, 1989.
25. Arató Endre: *Kelet-Európa története a 19. század első felében*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971. 11.
26. Niederhauser Emil: *A kelet-európai fejlődés kérdéséhez*. In: *Helyünk Európában*. i. m. II. 212–222.
27. Pach Zsigmond Pál: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században*. Bp., 1963.
28. Pach Zsigmond Pál: *A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV–XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez*. In: *Helyünk Európában*. Szerk. Ring Éva. Magvető Kiadó, Bp., 1968. II. 306–339.
29. Iván T. Berend – György Ránki: *Economic Development in East-Central Europe int he Nineteenth and Twentieth Centuries*. New York, 1974.
30. Lackó Miklós: *A fasizmus Kelet-Közép-Európában*. In: Uő: *Válságok-választások*. Bp., 1975. 298–317, különösen 304–306.
31. Gunst Péter: *Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése*. In: *Helyünk Európában*. i. m. II. 378–399.
32. *Kelet-Európa fogalma*. Beszélgetés Perényi Józseffel. In: *Helyünk Európában*. i. m. I. 506–509.
33. Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Történelmi Szemle 1981. 3. sz. 313–359. Idézet: 356.
34. Milan Kundera: *The Tragedy of Central Europe*. The New York Review of Books April 26, 1984. 33–38. Újraközli Gale Stokes (ed.): *From Stalinism to Pluralism. A Documentary History of Eastern Europe Since 1945*. New York, 1991. 217–223.
35. George Schöpflin: *The Political Tradition of Eastern Europe*. Deadalus Winter 1990. (Vol. 119) 55–90.

36. George Schöpflin: *Central Europe: Definitions Old and New*. In: Georg Schöpflin – Nancy Wood ed.: *Search of Central Europe*. Totowa, New Jersey, 1989. 7–29. Magyar fordításban közli *Kell-e nekünk Közép-Európa*. A Századvég különszáma. Főszerk. Gyurgyák János. Bp., [1989] 67–81. Idézet: 76.
37. Geoffrey Swain – Nigel Swain: *Eastern Europe since 1945*. London, 1993. 1–7.
38. Szűcs Jenő – Hanák Péter: *Európa régiói a történelemben*. Bp., 1986. 14–25.
39. Hanák Péter: *Közép-Európa keresi önmagát*. Liget 1988. 1. sz. 10–11. és Uő: *Central Europe: An Alternative to Disintegration*. The New Hungarian Quarterly Autumn 1992 (Vol. 33. No. 127) 3–17.
40. André Sellier – Jean Sellier: *Atlas des peuples d'Europe centrale*. Paris, 1991. 1992, 1994 stb.
41. Glatz Ferenc: *A kisebbségi kérdés Közép-Európában tegnap és ma*. Bp., 1992. 11.
42. Renate Riemeck: *Mitteleuropa. Bilanz eines Jahrhunderts*. Freiburg, 1965.
43. Niederhauser Emil: *A kelet-európai fejlődés egysége és különbözősége*. Magyar Tudomány 1988. 9. sz. 668–681.
44. Wall Street Journal 1994. 09. 21. U.S. banishes „Eastern Europe”. „Az Egyesült Államok Külügyminisztériuma úgy döntött, hogy Kelet-Európa nem létezik többé. Követségeinkkel világszerte közöltük, hogy a »Kelet-Európa« szavakat törölni kell a lexikonból – jelentette ki Richard Holbrooke, külügyminiszter-helyettes. Közölte, hogy a régióra ezután Közép-Európaként kell hivatkozni, ahogy 1939 előtt. Indok: a régió népei nem kedvelik, ha kelet-európaiaknak hívják őket.”

